

Biskop Jakob Madsen og billederne

Af Louise Lillie

Begivenhederne i efteråret 1536 – de katolske bispers fængsling, Christian den Tredjes endelige magtovertagelse og indførelsen af den evangelisk-lutherske kirkeordning – fik afgørende betydning for forholdene og udviklingen i Danmark, og reformationsårhundredets historie har da også af teologer og historikere været gjort til genstand for omfattende beskrivelse, analyse og fortolkning. Mens forskningen i Reformationens begivenheder og teologiske og historiske konsekvenser har meget lange aner, har interessen for kunsten i det sene 1500-tal og for reformatorernes syn på kunst indtil for få år siden ikke alene været ret begrænset, men behandlingen har også været præget af et temmelig unuanceret syn. Til grund for beskrivelserne har ligget opfattelsen af Reformationen som et totalt brud med fortiden på alle fronter, og der har således ikke været taget hensyn til den forsinkelse, som en afstand i geografisk eller social henseende fra begivenhedernes centrum må have betydet på områder, der ikke blev anset for at være af vital interesse for kirke eller stat. Dertil kommer, at der også har været en tilbøjelighed til at overse, at nutidige forhold, der nok er en konsekvens af Reformationen, ikke nødvendigvis var gældende på reformationstiden.

De ovenfor beskrevne forhold gør sig også til dels gældende i tolkningen af det værk, der skal ses nærmere på i det følgende, nemlig biskop Jakob Madsens Visitatsbog.

Vore kirker har siden Reformationen undergået mange forandringer, og knapheden på oplysninger om kirkebygningernes tilstand i det 16. århundrede gør derfor Visitatsbogen til en helt uvurderlig kilde, idet vi gennem Jakob Madsens beskrivelse – trods sprogets telegramagtige stil og trods bogens begrænsning til Fyn – får et indtryk af kirkernes udseende og udsmykning i slutningen af 1500-tallet. Det er da også fuldt fortjent, at Visitatsbogen allerede er udkommet i to trykte udgaver, første gang ved A. Crone i 1853 og anden gang ved A. R. Idum i 1929-32.¹

Biskop H. Øllgaard beskrev i en stor artikel i *Fynske Aarbøger*, årg. 1945, Jakob Madsens liv, og det skal derfor her kun refereres i korthed. Han blev født i Vejle i 1538 og kom efter endt skolegang allerede i 1555 til Universitetet. Under sit ophold i København boede han bl.a. hos professor Niels Hemmingsen. Efter en studierejse i begyndelsen af 1560'erne, bl.a. til Wittenberg, hvor han blev magister i 1563, vendte han tilbage til København, men allerede i 1565 blev han rektor ved Ribe Katedralskole. To år efter blev han sognepræst ved domkirken i Ribe, et embede, som han beklædte i 20 år, indtil han i slutningen af 1587 blev valgt til biskop (superintendent) over Fyns stift. Han tiltrådte tidligt i året 1588 og varetog så dette hverv frem til sin død i september 1606. Visitatsbogen – eller rettere visitatsbøgerne, idet der også har eksisteret en nu forsvunden del, der omfattede Langeland og Lolland-Falster – er blevet forfattet løbende under det meste af hans embedsperiode, idet de ældste anmærkninger daterer sig til 1588 og de yngste til 1604.

Fra midten af 1500-tallet har vi fra Peder Palladius' hånd også bevareret en visitatsbog (udg. af Lis Jacobsen i 1925), men denne har nærmest karakter af at være en vejledning i visitats, mens Jakob Madsens derimod er en egentlig visitatsbog, med notater for hver enkelt kirke, han har besøgt.

Blandt biskoppernes mange pligter hørte visitatser, og det fremgår tydeligt af Jakob Madsens optegnelser, at de problemer, han mødte, ikke var få. Nogle af disse har været af helt lokal art, mens andre har været af mere generel karakter. Nogle problemer har kunnet løses på stedet, men ikke alle. Der har været spørgsmål, på hvilke svar bedst kunne gives ved præsternes årlige møder (landemoderne), og andre – både af lokal og generel art – som bedst kunne eller skulle løses i samarbejde med den verdslige øvrighed, i reglen lensmanden. Herudfra er det, at vi skal forstå Jakob Madsens Visitatsbog. Det er primært en privat notesbog, hvis optegnelser ikke har været beregnet på offentliggørelse, men ud fra hvis oplysninger Jakob Madsen i påkommende tilfælde har kunnet genopfriske sin hukommelse.² Derfor bemærkede han, efter ved sit første besøg i en kirke at have noteret sig forholdene det pågældende sted, kun de forandringer, der fandt sted mellem hvert enkelt besøg, og nævnes samme sag i flere på hinanden følgende år, var det, fordi den fortsat bød på problemer.

At Visitatsbogens optegnelser har været beregnet på kun at blive set af Jakob Madsen selv, medfører, at vi må antage, at han ikke har behøvet at lægge bånd på sig selv, hverken med hensyn til at komme med bemærkninger eller med hensyn til udformningen af disse.³ Nogle af de ord, hvormed han ledsager sine beskrivelser af præsterne, under-

støtter ved deres lidet flatterende karakter også denne antagelse. Den åbenhjertighed, vi finder i beskrivelserne af præsterne, må således også antages at gælde for kirkebygningerne generelt og for billederne specielt.

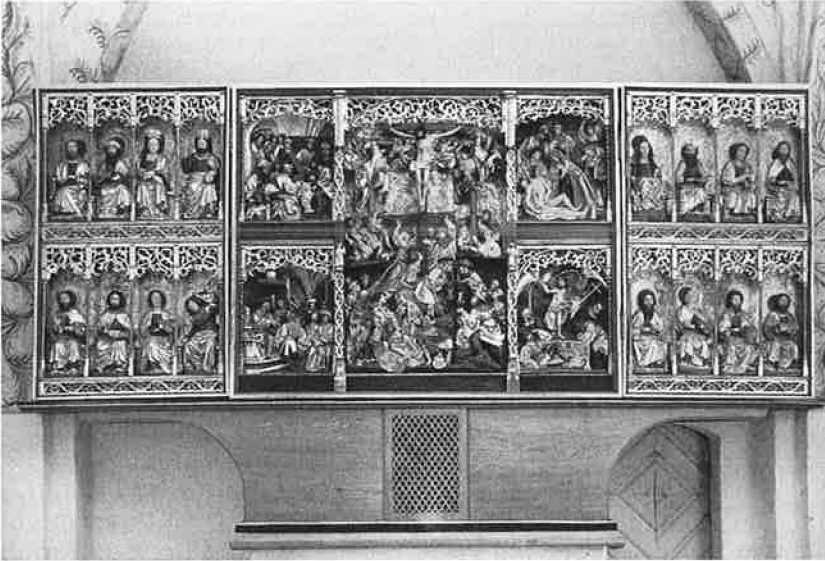
På Jakob Madsens tid fandtes der billeder flere steder i kirkerne: middelalderens kalkmalerier var endnu ikke overkalkede; der var billeder på nogle af prædikestolene, men først og fremmest har de været at finde på hovedaltertavlerne og, som jeg senere skal vende tilbage til, også på sidealtertavlerne. De billeder, som Jakob Madsen omtaler, er næsten udelukkende dem, der fandtes på altertavlerne; kalkmalerierne omtaler han kun meget få gange.

Jakob Madsen er i sine oplysninger om billederne i reglen yderst fåmælt, normalt angiver han kun hovedmotiverne, og kun i enkeltstående tilfælde indlader han sig på en nærmere beskrivelse af et billede. Det er i denne sammenhæng illustrativt at se, hvorledes han beskriver eksempelvis Sanderum-tavlen: »En herlige vdgraffuet forgylt Taffle om Kristi Pine oc Død oc Opstandelse«. Sanderum-tavlen er stadig bevaret og ved sammenligning ses det, at det kun er hovedskabets fem scener fra Kristi lidelseshistorie, han sammenfattende omtaler, mens fløjenes 16 apostle og helgener samt malerierne på ydersiden forbigås i tavshed.

Jakob Madsens holdning til billeder har tidligere været belyst, men under hensyntagen til de indledende bemærkninger og i lyset af den forskning i efterreformatorisk kunst, der har fundet sted siden den sidste større undersøgelse af Visitatsbogen fra midten af 40'erne, fortjener spørgsmålet at blive taget op til ny vurdering.

Jeg vil i det følgende fremlægge min opfattelse af Jakob Madsens holdning til billeder generelt, hans syn på forskellige motivtyper og herunder hans ikonografiske kundskaber. Sluttelig vil jeg se på de be-føjelser, som Jakob Madsen qua sin stilling som biskop havde overfor billedernes tilstedeværelse i kirkerne.

Chr. Axel Jensen (jvf. efterfølgende litteraturfortegnelse) karakteriserer ét sted Jakob Madsen som en af sin tids ivrigste billedfjender og et andet sted som den mest nidkære billedfjende blandt de lutherske prælater. Baggrunden er, at han ser biskoppen som en repræsentant for den gruppe præster, der var påvirkede af Philip Melancthon og til dels også af Jean Calvin; disse præster var ikke tilhængere af billeders tilstedeværelse i kirkerne, uanset tidspunktet for billedernes tilblivelse.⁴ Også Øllgaard placerer med ordene »I dag ville vi tit ønske, at han havde faret lempeligere frem og ladet en del af de katolske Altertavler

Sanderum kirkes altertaule, udført i Claus Bergs værksted omkring 1515. I midtfeltet ses korsfæstelsen; øverst til venstre Kristus, der bærer korset til Golgatha og derunder Pilatus, der vasker sine hænder. Øverst til højre ses gravlæggelsen og derunder opstandelsen. På fløjene 12 apostle og 4 helgener. (Artiklens fotos: Nationalmuseet, København).

blive tilbage« indirekte Jakob Madsen i gruppen af billedmodstandere, men her er begrundelsen den, at Jakob Madsen var modstander af katolske levn.⁵

Det er i Jakob Madsens syn på de efterreformatoriske tavler, hvor spørgsmålet om katolsk oprindelse ikke er med til at sløre indtrykket, at vi kan få bedst besked om hans syn på billeder. Om denne tids tavler skriver Øllgaard: »Derimod er han glad for de nye Ordtaavler med Fadervor, Nadverordene, Trosbekendelsen eller Skriftsteder paa, de er ret efter hans Smag . . .«,⁶ og samstemmende hermed lyder det hos Mackeprang: »Selvom det kun ved et par af de i Bispens Tid nytilkomne Tavler udtrykkeligt siges, at de tilhørte denne Type [katekismus-tavler], er der dog ingen Tvivl om, at det var dem, der stod hans hjerte nærmest, og det er næppe tilfældigt, at præsten i Revninge lover, at der i Stedet for 'en skarns Tavle med Trefoldighedsmaling' skal gøres en 'med Catechismi Ord paa'«. ⁷

Af Jakob Madsens optegnelser fremgår det, at der i perioden fra Reformationen og frem til udløbet af hans embedsperiode var blevet opsat 20-25 nye altertavler, hvoraf halvdelen i dag er forsvundet. Om trent halvdelen af de nye tavler har tilhørt den type, der karakteriseres

Kærum kirkes altertavle fra omkring 1595. Oprindeligt var tavlen udelukkende bemalt med indskrifter, men disse er i dag erstattet af P. Møllers malerier fra 1893.

som katekismustavler, dvs. tavler på hvilke der var malet indskrifter hentet fra Katekismen: Fader Vor, Trosbekendelsen, De ti Bud samt evt. Dåbens og Nadverens ord. Disse tavler var ikke alle totalt billedløse, idet flere af dem havde et billede i midtfeltet, mens kun fløjene var bemalede med indskrifter. Blandt katekismus-tavlerne tilhører eller tilhørte tre, Ellinge, Viby og Flødstrup, den »kombinerede« type med et billede, et krucifiks, i midtfeltet. Kærums, samt muligvis Vigerslevs, Mesinges, Munkebos og Rolsteds tavler har udelukkende været forsynet med indskrifter, mens tavlen i Stenløse også har haft et mindre alabasterrelief.

Tavlerne i Veflinge, Højby, Skovby, Øksendrup, Ø. Hæsing, Nr. Søby, Åstrup, Ø. Skerninge og Grindløse har eller har haft billeder og kun billeder, de seks førstnævnte Korsfæstelsen eller Kristi lidelseshistorie, mens tavlen i Åstrup havde en Korsfæstelse flankeret af Jesu fødsel og Opstandelsen; Nadverord var malet på fløjenes yderside.⁸ Tavlen i Ø. Skerninge havde en Opstandelse, og tavlen i Grindløse en fremstilling af Maria i solgissel, dvs. Maria med Jesusbarnet på armen, stående på måneseglet og omgivet af solens stråler.

Jakob Madsen fremsætter ingen negative udtalelser om nogen af disse tavler og er til gengæld meget positiv i sin bedømmelse af flere af dem. »Herlig ny tavle«, »smuk ny tavle« og »ny skøn tavle« er tilbagevendende udtryk.

Nr. Søbys altertavle fra 1551. I midtfeltet korsfæstelsen, i sløjen til venstre Kristus, der hånes af folket, og til højre gravlæggelsen. (Foto: K. Refstrup, Nr. Søby).

På baggrund heraf må Chr. Axel Jensens karakteristik af Jakob Madsen som nidkær billedfjende bestemt afvises – det er en påstand uden hold i Visitatsbogens egne udsagn. Noget vanskeligere er det at tage stilling til udtalelserne om, at katekismus-tavlerne var Jakob Madsens foretrukne tavletype; materialet er for spinkelt, og det fremhævede eksempel fra Revninge, hvor Jakob Madsen ønskede en katekismus-tavle frem for en ældre tavle med en Treenigheds-fremstilling, modsvares af hans ønske om at erstatte Maria-tavlen i Kværndrup med en anden billedfremstilling, nemlig et krucifiks.

Der er faktisk ingen forskel at spore i hans vurdering af billedtavler overfor katekismus-tavler. Peger hans udtalelser overhovedet i nogen bestemt retning, synes de snarere at udtrykke glæde over noget nyt, måske ikke så meget, fordi det er nyt, men fordi det således endnu er uden spor af tidens tand, – det er »pænt« at se på. At Jakob Madsen satte pris på, at inventaret var velholdt og derved en prydel for kirken, er en holdning, vi også skal møde i det følgende.

Hvorledes forholder det sig så med biskoppens holdning til de katolske altertavlers billeder? Den generelle opfattelse har med mindre variationer været den, at Jakob Madsen accepterede tavler med billeder af Korsfæstelsen eller Kristi lidelsehistorie (Passionen), at han ikke brød sig om Treenigheds-fremstillinger; Maria-tavler måtte være ham en torn i øjet, og de tavler, der havde en helgen som hovedfigur, måtte i særlig grad genere ham.⁹

De adjektiver, Jakob Madsen anvender til at karakterisere tavlerne, er blevet opfattet som gående primært på motiverne, men en gennemlæsning af Visitatsbogen afslører, at forholdet ikke er så enkelt endda, da der i karakteristikkerne ganske ofte også er indeholdt en æstetisk vurdering af det sete.¹⁰ At dette er tilfældet, ses tydeligst, når man undersøger, hvorledes Jakob Madsen anvender sine adjektiver i andre sammenhænge. Mackeprang skriver i indledningen til sin artikel, at Visitatsbogen »... som litterært Mindesmærke er ... uden værdi«, og det er formodentlig af den grund, at den ikke har været underkastet en sproglig analyse. Et minimum heraf er dog en nødvendig forudsætning for en bedømmelse af Jakob Madsens stillingtagen. Når han benytter udtryk som »forgiftig« (Maria Himmelkroning, Refs Vindinge), »papistisk« (Maria Himmelkroning, Hellerup og Lunde, Sunds hrd.) og »fuel« (Antonius' gris, Kullerup), er der næppe nogen tvivl om, at ordene udelukkende hentyder til motiverne. Udtryk som »statelig«, »smuk«, »skøn« og »ond« synes næsten lige så entydigt anvendt om tavlernes udseende. Ordet »gammel«, der i vore øjne blot fremtræder som en aldersbetegnelse, er hos Jakob Madsen også et udtryk for en æstetisk vurdering. Om Marslev kirkes altertavle hedder det således: »Tafflen met den Korsfæstede oc Røffuer; Fløyler 12 Apostler paa. Er gammel; behøffues en bedrek«.¹¹

Over for disse udsagn findes så en række ord, »herlig«, »slem« og »skarns«, som det er langt sværere at bedømme, hvorvidt de refererer til udseendet eller motivet. Muligheden for, at de dækker begge dele, er i høj grad til stede, og nemmere gøres problemet ikke af, at langt de fleste af de tavler, der beskrives således, er forsvundet i dag, og vi derfor er helt uden mulighed for ad den vej at nærme os en løsning på problemet.

Med disse bemærkninger in mente, hvorledes har da Jakob Madsen bedømt de forskellige tavletyper? Opfattelsen af hans holdning til Korsfæstelses- og Passions-tavlerne kan der næppe rokkes meget ved. Over halvdelen af disse tavler er enten helt uden kommentarer eller blot ledsaget af en »neutral« bedømmelse, som f.eks. Bellinge kirkes tavle, om hvilken han blot konstaterer, at den var udskåret.

Tavlerne i Allerup og Frørup karakteriserer han som henholdsvis

»skøn udgravet« og »meget skøn«, og om tavlen i Næsbyhovedbroby lyder det: »Alteret med en skøn forgyldt Taffle«. Der er ingen tvivl om, at han her bruger adjektiverne i en æstetisk vurdering til at give udtryk for sin glæde over tavlernes fremtoning, deres »pænhed«. Mere dobbelttydig er hans karakteristik af tavlen i Rørup: »Tafflen herlig med Kristi Lidelse oc Korsfæstelse« – det er her ikke muligt at afgøre, hvorvidt ordet »herlig« refererer til udseendet eller til motivvalget eller måske begge dele. Når vi ser bort fra ordet »gammel«, som i Jakob Madsens sprogbrug som nævnt ikke er ment rosende, og som han anvender i omtalen af en del tavler, så er det yderst sjældent, at han bruger negativt ladede ord om Passions-tavlerne. Dog hedder det om Søllesteds tavle: »Tafflen Crucifixet, Maria og S. Hans paa den anden Side (er ond)« og om den gamle tavle i Munkebo: »En slem liden Taffle med 1 crucifix«. Ordene »ond« og »slem« må i disse tilfælde gå på tavlernes bevaringstilstand, for motiverne kan han ikke have haft noget at udsætte på, og denne brug er værd at erindre sig, idet »slem« også dukker op i omtalen af tavler med Maria eller helgener.

Også om tavlen i Seden, der havde en Nadver-fremstilling – et motiv, der senere skulle komme til at dominere de efterreformatoriske altertavler – skriver han »gammel« og »ond«; også her må ordene referere til udseendet og ikke til indholdet. Dreslette havde en altertavle med en fremstilling af De hellige tre Kongers tilbedelse af Jesusbarnet – denne karakteriserer Jakob Madsen som »passelig«, dvs. acceptabel, hvorimod en tavle med et tilsvarende motiv i Rolsted får bemærkningen »duer ikke«.

I bedømmelsen af Jakob Madsens syn på de efterreformatoriske tavler fremhævede jeg en tendens hos ham til at begejstres for tavler, der var »pæne« at se på. Denne tendens er endnu tydeligere i forbindelse med middelalderlige tavler, der har nytestamentlige motiver: pænheden eller måske snarere manglen på samme går til tider forud for indholdet.

Det har været nævnt, at Jakob Madsen ikke brød sig om Treenighedstavler, og at årsagen skulle være en tidens vægring mod at skildre Gud Fader.¹² Treenigheds-motivet, der viser Gud Fader, Kristus og Helligåndsduen, kunne udføres på tre forskellige måder, hvoraf to går under fællesbetegnelsen »Nådestol«. I disse ses Gud Fader holdende enten et krucifiks eller Kristi afsjælede legeme foran sig. Den tredje type viser Gud Fader siddende side om side med Kristus og med Helligåndsduen svævende over eller mellem dem.¹³ Seks af de ti, måske tolv, Treenighedstavler, som Jakob Madsen omtaler, har eller har haft en Nådestols-fremstilling (Oure, Brudager, Vantinge, Vejle, Årlev og Fåborg), og til ingen af disse har han nogen kommentarer; om

Fåborgs tavle noterer han blot, at den er udskåren.¹⁴ Ej heller til tavlen i Agedrup, som også har haft en Treenigheds-fremstilling, men hvis udformning vi ikke kender, har han nogen kommentarer. Tavlerne i Drigstrup, Revninge og Klinte får alle betegnelsen »skarns«, men i disse tre tilfælde kender vi ikke udformningen af motivet. Der er den mulighed, at han netop i disse tre kirker ikke bryder sig om en Nådestols-fremstilling, men det lyder mindre sandsynligt, når han i de førnævnte tilfælde ikke havde noget at bemærke. Der er også den mulighed, at vi i disse tre kirker har haft en Treenigheds-fremstilling af den type, hvor Gud Fader sidder ved siden af Kristus, og hvis det har været denne form for Treenigheds-fremstilling, han ikke brød sig om, kunne forklaringen være den, at den ledte tanken hen på fremstillinger af Marias Himmelkroning, hvor Maria sidder flankeret af Gud Fader og Kristus, mens de holder kronen over hendes hoved. Den tredje mulighed er, at de tre tavlers bevaringstilstand har været uacceptabel. At ordet »skarns« også kan referere hertil, ser vi i omtalen af prædikestolene i Gudme, Gudbjerg og Pårup.

Påstanden om, at Jakob Madsen generelt ikke brød sig om Treenigheds-tavler, hviler således på et for løst grundlag – i hvert fald udtrykker han, såvidt vi kan konstatere, ingen misfornøjelse med Nådestols-fremstillingerne, og hvorledes hans holdning til den tredje udformning af Treenigheds-motivet har været, får indtil videre stå hen.¹⁵ Om der i tiden har været en almen udbredt uvilje mod at fremstille Gud Fader, skal jeg i denne sammenhæng ikke komme nærmere ind på, blot er en udtalelse fra Bergen-biskoppen Jens Skielderup, som Mackeprang fremhæver, et for spinkelt grundlag at bygge på, al den stund Jens Skielderup overhovedet ikke brød sig om billeder.¹⁶

I en bedømmelse af Jakob Madsens holdning til de katolske tavler er det nok mest spændende at se på, hvorledes han udtaler sig om Maria- og helgen-tavler. Herom har det været hævdet, at de var ham en torn i øjet.¹⁷

Antallet af hovedaltertavler med Maria-motiver er for lille til, at en egentlig statistik kan udfærdiges, men med til en bedømmelse af hans holdning hører også en inddragelse af de tavler, om hvilke han ikke udtaler sig, men blot konstaterer deres motiv. Af de lidt over 30 Maria-tavler, han nævner, er noget over halvdelen uden kommentarer af nogen art. De resterende ledsages i langt den overvejende del af negativt ladede adjektiver. Seks af disse tavler karakteriserer han som »gamle« (Barløse, Skydebjerg, Østrup, Heden, Sandholts Lyndelse og Ejby), Hundstrup (Krogsbølle) foruden »gammel« også som »slem«. »Slem«

Jordløse kirkes altertavle fra Claus Bergs værksted, udført omkring 1515. I midtfeltet ses Marias himmelkroning, flankeret af fire helgener, til venstre Sankt Olav og Sankt Jørgen, til højre Sankt Stefan og Sankt Mauritius. I fløjene de 12 apostle.

er også tavlen i Horne. Ordet »skarns« kommer i anvendelse om tavlerne i Hårslev, Dalum og Svendborgs Sankt Jørgenskapel.¹⁸

Uanset hvad der er blevet hævdet om Jakob Madsens syn på Maria-tavlerne, kan vi ikke være 100 procent sikre på, at ord som »slem« og »skarns« udelukkende henviser til motivet.

Men selv, hvis vi medtager tavlerne, om hvilke han skriver »slem« og »skarns«, udgør den negativt beskrevne gruppe ikke så stor en del af Maria-tavlerne, at der er basis for at hævde, at alle disse tavler var ham en torn i øjet, og at de overalt måtte vække hans modstand. Man må sige, at han udviste tolerance over for disse tavler som helhed, ligesom der heller ikke synes at være noget bestemt Maria-motiv, der specielt vakte uvilje hos ham. Det er i denne sammenhæng også værd at fremhæve, at han ikke har nogen kommentarer til Maria-tavlen i Grindløse, der ifølge hans egne udsagn var ny på det tidspunkt, han visiterede kirken. Dertil kommer, at han i Føns ønskede at erstatte en

hovedaltertavle, hvis motiv vi i dag ikke kender, og som han betegnede som »skarns«, med en tavle, hvis motiv efter beskrivelsen kan have været Maria med barnet (måske Anna Selvtredje, som Mackeprang mener, eller snarere Den hellige Slægt). Vi ser endogså, at han næsten begejstres over en Maria-tavle, nemlig den i Kværndrup: »Alteret met en forgylt stattelig Taffle: settis Kronen paa Jomfruen Marie under Kristus; paa Fløyeler Marias Smerte . . ., Opstandelsen, Himmelfarten, Helligaandens Udgydelse«. Her må han dog gribe sig selv i barmen, for han fortsætter: »Var der et Kors vdi Stedet, da en herlige Taffle«.

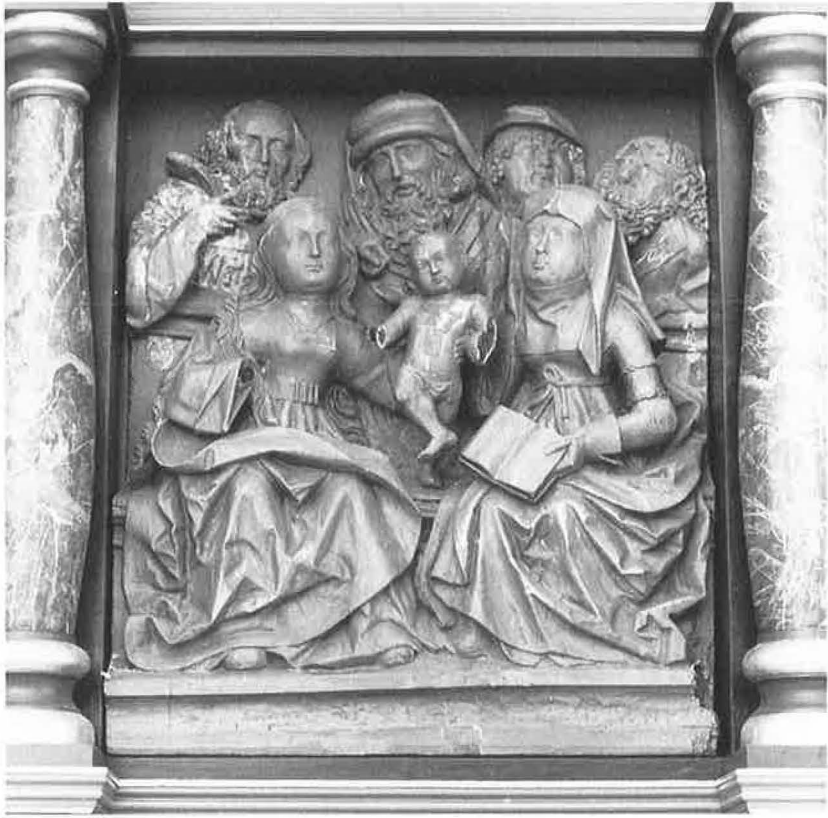
Knap 25 kirker havde på Jakob Madsens tid en hovedaltertavle med en helgen-fremstilling. Ofte er »Jodutterne« og »Cumpanerne« på altertavlerne i Nr. Lyndelse, Mesinge, Kerte, Holevad og Ollerup blevet fremhævet, ligesom også Sankt Antonius' gris i Kullerup og Ellinge. (Antonitermunkene ernærede sig ved at holde svin, hvorfor man ofte ser Sankt Antonius, der har lagt navn til ordenen, ledsaget af et svin). Tavlen i Kullerup kunne Jakob Madsen uden diskussion ikke lide: »skarns«, »slem« og »fuel« var den, men omtrent halvdelen af helgentavlerne lader han passere helt uden kommentarer, et uforholdsmæssigt højt tal, ville vi i dag mene. I denne forbindelse er det dog værd at erindre, at helgener ikke blev »afskaffet« med Reformationen i 1536, men deres rolle ændredes fundamentalt. Man måtte fortsat tage dem som forbilleder, men at de kunne gå i forbøn blev ikke accepteret, og en dyrkelse af dem blev derfor forbudt.²⁰ Den praktiske konsekvens heraf blev på længere sigt, at de gled ud af folks bevidsthed – og dermed også ud af billedkunsten – således at vi i dag udelukkende forbinder helgener med den katolske kirke. Men processen har taget mindst et par generationer. Samtidig kan vi konstatere, at der blev gjort forskel på de enkelte helgener, idet nogle af dem fik en længere levetid efter Reformationen end andre. Et eksempel herpå er den dragedræbende Sankt Jørgen, som blev et symbol på den kristne ridder, der overvandt det onde, og som sådan fuldt acceptabel i en evangelisk-luthersk kirke.²⁰ Der er derfor det at sige til Mackeprangs bemærkning om, at »det minder stærkt om de bekendte Ord om at uddrive Djævelen ved Belzebub, naar han i Brylle lod en Hl. Jørgenstavle afløse en Maria Himmelkroningstavle«, at han her presser sin samtids opfattelse ned over en fortidig begivenhed; dertil kommer, at netop Sankt Jørgen er et specielt dårligt valgt eksempel.²¹

Kullerup-tavlens (og også Ellinge-tavlens) fremstillinger af Sankt Antonius fremhæves af næsten alle som et eksempel på Jakob Madsens uvilje mod helgen-tavler. Ikke alene karakteriserer Jakob Madsen Kullerup-tavlen som »skarns, fuel og slem«, men den får desuden en yderst ironisk salut med på vejen, »fortræffeligt at bøje knæ i et

svins nærvær«. ²² Det er nok værd at knytte et par bemærkninger til disse ord. I den katolske kirke foregik der efter afslutningen i 1563 af det store koncil i Trento i Norditalien en livlig debat om, hvad der var passende og ikke mindst om, hvad der ikke var passende motiver for billeder, der skulle udsmykke en kirke. Denne debat, som der mig bekendt ikke findes parallel til blandt danske gejstlige i slutningen af 1500-tallet, har sine umiddelbare rødder hos humanisterne i 1500-tallets begyndelse. ²³ Erasmus af Rotterdam advarede mod upassende billeder på manuskripter og i kirker, og i Danmark finder vi hans tanker reflekteret hos Poul Helgesen i dennes svar til Kong Gøstaff (Gustav Vasa) fra 1528. ²⁴ Spørgsmålet er, om det i virkeligheden ikke er et ekko af denne indstilling, som vi 60 år senere finder udtrykt hos Jakob Madsen. Det er grisens tilstedeværelse, han protesterer imod, snarere end Sankt Antonius.

At processen mod den totale afvisning af helgener allerede var i gang på Jakob Madsens tid, tyder dog hans brug af specielt udtrykene »Cumpaner« og »Jodutter«.

Nogle middelalderlige motiver udtrykte katolske doktriner og måtte som følge heraf være uacceptable for en evangelisk-luthersk præst. I en bedømmelse af Jakob Madsens holdning til de middelalderlige altertavler, er det derfor også af interesse at undersøge hans ikonografiske kendskab. Nytestamentelige motiver og personer voldte ham naturligvis ingen problemer, og han var også ganske godt i stand til at genkende de fleste Maria-motiver, omend der kan konstateres fejl, men stillet overfor helgen-fremstillingerne synes han at være temmelig usikker. Allerede Mackeprang fremhæver dette og nævner, at altertavlerne i Ryslinge og Herringe, hvor Jakob Madsen omtaler nogle Maria-fremstillinger, snarere efter beskrivelsen at dømme må have været fremstillinger af Anna Selvtredje. (I disse billeder ser man Den hellige Anna sammen med datteren Maria og Jesusbarnet). Lidt ejendommeligt kan dette virke, idet han nogle steder rent faktisk nævner Anna Selvtredje ved navn (Nr. Lyndelse, Skeby og Orte), så man får en mistanke om, at han i virkeligheden ikke har kendt motivet, men de steder, hvor han nævner det, har bygget sin identifikation på en indskrift. Til gruppen af misforståede Anna Selvtredje-fremstillinger skal nok føjes altertavlerne i Ore (»En skarns Taffle met Jomfru Marie Selvtredje«), Gamborg (»To Quinder med et lidet Barn«) og Indslevs sidealtertavle (»1 Skarn Taffle ved siden; en Quinde, 2 Børn i Armen«). Mackeprang nævner i denne sammenhæng også sidealtertavlen i Føns (»Nogle Quinde Billeder paa oc 1 liden Barn i ens Arm«) – her kunne der dog også være tale om en fremstilling af Den hellige

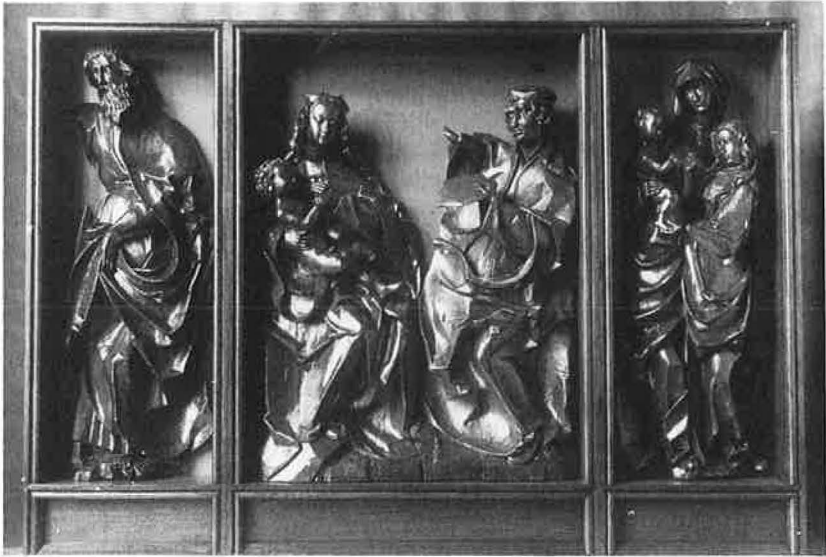
Midtfeltet i altertavlen i Føns kirke, formodentlig fra den sidealtertavle, som Jakob Madsen omtaler. Motivet er den hellige slægt: i forgrunden Maria (t.v.) og Anna (t.h.) med Jesusbarnet imellem sig. Bag dem formodentlig Joseph og Annas tre ægtemænd: Joachim, Cleophas og Salomas. – Figurgruppen er i dag indsat i en nyere tavle fra 1800-tallet.

Slægt.²⁶ Også altertavlen i Hillerslev bliver af Mackeprang fremhævet som et eksempel på Jakob Madsens manglende ikonografiske kendskab («de vskyllige Børn faller i Jerne Tand»); det er næppe en fremstilling af Barnemordet i Bethlehem, som Jakob Madsen antyder, men snarere, som påpeget af Mackeprang af Sankt Achatus og hans 10.000 ridders martyrium (de afbildes normalt spiddet på et udgået træes grene).²⁷ Således er motivet på Ejbys altertavle næppe heller »Maria oc en Helhob Piger hos hinde«, som Jakob Madsen skriver, men i stedet Sankta Ursulas og de 11.000 jomfruers martyrium (disse bliver slået ihjel af hunnerne i Köln).²⁸ Til denne række kan også føjes tavlen

i Bovense («Tafflen met de smaa Børn oc Quinder malit paa») og tavlen i Østrup («J. Maria met 1 Barn oc 1 hos, oc de to Marier paa Fløyerler»). Begge tavler har formodentlig haft fremstillinger af Den hellige Slægt, dvs. Anna med Maria og Jesusbarnet samt Marias to søstre, Maria Salome og Maria Cleophas og deres ægtemænd og deres børn.²⁹ Om Ejbys tavle skriver Jakob Madsen: »En sider oc snacker met Jomfruen« – det kunne være et billede af Bebudelsen for Jomfru Maria, men er snarere en fremstilling af evangelisten Lukas, der ifølge legenden som den første maalede et portræt af Maria. Samme motiv findes i Diernæs, og ej heller her har Jakob Madsen genkendt det.³⁰

Ingen af disse billeders indhold står i væsentlig modsætning til den evangelisk-lutherske konfession; det samme gælder motivet på altertavlen i Hjadstrup: »Tafflen offuerst en gamble halff Mand oc neden for Christus ligger fallen vnder Korzset, nøgen och en Persze offuen paa och neden; neder for 1 Kong skencker aff Kalcken«. Motivet her forestiller »Kristus i vinpersen«, et motiv, som i middelalderen er blevet opfattet som et udtryk for Kristi faktiske tilstedeværelse i nadvervinen, og måske også, som Francis Beckett antager i en anden sammenhæng, har kunnet tages som udtryk for, at vinen under nadveruddelingen skulle være forbeholdt præsterne.³¹ Dette motiv var dog et af dem, der kunne omfortolkes: Det viser fortsat Kristi tilstedeværelse under nadveruddelingen, omend det ikke skal opfattes i den katolske, bogstavelige form.³² Anderledes stiller det sig med et motiv i Brylle kirke. Her er der for en gangs skyld ikke tale om en altertavle, men om et kalkmaleri, som Jakob Madsen beskriver på følgende vis: »Offuen Alteret en Munck som ofrer Brødet af hvilket Christus stiger og vises lidende«. Motivet er »Pave Gregors messe«, om hvilken det fortælles, at engang, da Gregor celebrerede messe, tvivlede en af hans messetjenerne på, at vinen virkelig forvandlede sig til Kristi blod. På Gregors bøn viste den lidende Kristus sig i forvandlingsøjeblikket på alteret.³³ Motivet er altså et billedligt udsagn om forvandlingen af vin til Kristi blod og som sådan stridende mod de lutherske dogmer. Havde Jakob Madsen erkendt dette, kunne han ikke andet end have protesteret mod dets tilstedeværelse, men han har ingen kommentarer. I Agernæs nu forsvundne kirke beskriver han et Dommedags-billede således: »Kristus som Dommer, paa den ene Marias, paa den anden Side [Johannes] Døberens Billede«. Da det efter Reformationen ikke længere accepteredes, at helgener kunne gå i forbøn, måtte en fremstilling som denne derfor blive uacceptabel – og alligevel har Jakob Madsen ingen kommentarer til billedet.

Vi kan altså konstatere, at de ca. 50 år, der var gået siden Reformationen, havde medført, at kendskabet både til middelalderlig ikono-

Diernæs kirke: Figurer fra sengotisk altertafle udført i Claus Bergs værksted omkring 1525. Figurerne er i dag indsat i et nyere skab. I midten: Evangelisten Lukas maler som den første et portræt af jomfru Maria. Til venstre apostlen Andreas og til højre Anna Selotredje.

grafi og til dens betydning til dels var forsvundet, – et træk, som også kan påvises i andre sammenhænge.³⁴ Det må derfor antages, at Jakob Madsens manglende kendskab har været en medvirkende årsag til hans tolerante indstilling.

Hos de forfattere, der tidligere har behandlet Visitatsbogen, har der været enighed om, at Jakob Madsen ønskede at få fjernet de katolske tavler, specielt Maria- og helgen-tavlerne (hvad der som ovenfor vist dog ikke er noget, der tyder på). Til gengæld råder der nogen usikkerhed om, hvorvidt det forblev ved ønskerne, eller om han også formåede at få dem ført ud i livet.³⁵ Det vil derfor være på sin plads afslutningsvis at se på Jakob Madsens beføjelser som biskop.

Kirkeordinansen af 1539 afstak rammerne for en biskops virke: Han skulle selv udlægge den hellige skrift, og han skulle føre tilsyn med, at præsterne forkyndte evangeliet på ret vis, ligesom han havde det umiddelbare ansvar for, at præsterne passede deres embeder forsvarligt og iøvrigt førte et sømmeligt liv. Også opsynet med skolerne og undervisningen hørte til blandt biskoppens pligter.³⁶ Væsentligt i vor sammenhæng er, at han én gang om året sammen med lensmanden

skulle visitere kirkerne i sit stift. På disse visitater skulle han overhøre dem, der syntes at vakle i troen, og rette, hvad der kunne være af »vrang« lærdom. Han skulle undersøge, hvorledes der blev prædiker, og hvorledes skolernes tilstand var, samt i hvilken stand hospitaler og fattigkister befandt sig. I den kongelige stadfæstelse af Jakob Madsens valg til biskop lyder det blandt andet: ». . . være forpligtet til at forestå sit embede, tilbørligt påse, at Guds ord prædikkes og læres purt og rent i stiftet, og at skolerne blive forsynede med duelige skolemestre, og vise sig flittig i visitats og anden bestilling«. ³⁸

Bortset fra en passus i Kirkeordinansen, i hvilken det blev pålagt de første biskopper sammen med lensmændene ved deres første visitats overhovedet at sørge for, at der blev oprettet registre over alle kirkers ejendomme og indtægter, skulle biskoppen intet have med kirkebygningerne, deres vedligeholdelse og deres inventar at gøre. Det var helt bevidst fra kongemagtens side, at biskopperne ikke skulle have indflydelse på dette område, idet man ikke ønskede at komme i den situation, som man var i før Reformationen, hvor de katolske bisper gennem deres kontrol med og ejerskab af kirkelige ejendomme og indtægter udgjorde en betydelig og for kongemagten truende magtfaktor.

Administrationen af kirkernes indtægter og bygningernes vedligeholdelse blev i første instans tillagt de enkelte kirkers værger, som så ovenfor kontrolleredes dels af provsterne dels af lensmændene. De sidstnævnte havde i tilfælde af misbrug og misligholdelse straffemyndigheden og kom selv senerehen til at stå til ansvar over for centraladministrationen i København. ³⁸

I de tilfælde, hvor en biskop konstaterede misligholdelse af en kirkebygning eller af dens inventar, havde han derfor allerhøjest en henstillingsret, og den rette fremgangsmåde var i første omgang at henvende sig til kirkeværgerne og dernæst, hvis ikke det hjalp, da at gå til lensmanden. Jakob Madsen var ikke undtaget fra disse regler, og »af-færen« i Sdr. Nærå viser, at han kendte sine og andres beføjelser. Her ønskede han at få fjernet et sidealter og henvendte sig derfor til den ene af kirkens to værger, adelsmanden Lauritz Straale til Torpegård, Denne nægtede imidlertid at følge Jakob Madsens henstilling, dvs. han nægtede at tage sig af en sag, han havde ansvaret for, og netop derfor følte Jakob Madsen sig foranlediget til i Visitatsbogen at fremhæve det skete og til at understrege Lauritz Straales stilling som kirkevæрге.

Begivenheden fortæller os også noget om den rangmæssige nedtur, som Reformationen havde betydet for gejstligheden, specielt den højere gejstlighed. Mens middelalderens bisper havde tilhørt samfundets elite, rangerede gejstligheden, inclusive biskopperne, efter Re-

formationen under adelen, og det demonstrerede Lauritz Straale.³⁹ Jakob Madsen havde henvendt sig til kirkevæggen, men det var adelsmanden, der svarede.

I adskillige tilfælde synes det dog, som om Jakob Madsen forsøgte at gribe direkte ind overfor kirkernes inventar, nemlig i de tilfælde, hvor det efter en beskrivelse lakonisk lyder: »bort«, »neder« eller »ud«. En nærmere undersøgelse viser, at der dels er tale om sidealtre og deres tavler, dels at bemærkningerne mindre går på tavlerne end på selve altrene. Spørgsmålet bliver da, om ikke Jakob Madsen, når han beordrede disse altre fjernet, rent faktisk overskred sin kompetence. Svaret må blive, at sidealtrene udgjorde et grænsetilfælde, hvad angik kompetencefordelingen. Som genstande i kirken påhvilede ansvaret for dem kirkevægerne (og lensmanden), men da sidealtrene (og deres tavler) kunne give anledning til »papistisk afgudsdyrkelse«, blev de også et anliggende for biskopperne; ved nationalsynoden i Antvorskov, oktober 1546, blev det specielt pålagt bisperne at sørge for, at der i kirkerne kun fandtes ét alter.⁴⁰ Jakob Madsen har derfor uden tvivl følt sig på sikker grund, når han beordrede sidealtrene fjernet.

Konkluderende må man sige, at Jakob Madsen ikke var nogen billedfjende, snarere tværtimod. Over for de efterreformatoriske tavler udtrykker han ingen forkærlighed for de rene katekismus-tavler fremfor tavler, der også indeholdt billeder. Over for de middelalderlige tavler optræder han med stor tolerance og synes som helhed hverken at opponere mod deres billeder eller deres middelalderlige »katolske« oprindelse. Men tolerancen bunder nok i visse tilfælde i et manglende ikonografisk kendskab. Skal han placeres i en større sammenhæng, står han langt nærmere Luther end Melanchton for ikke at tale om Calvin og på hjemlig grund nærmere Peder Palladius end læremesteren Niels Hemmingsen.⁴¹

Noter

1. Originalmanuskriptet til Visitatsbogen findes i Landsarkivet for Fyn. I Crones udgave er Visitatsbogens latinske passager gengivet i originalversionen, mens de i Idums mere folkeligt anlagte udgave er blevet oversat. Til gengæld har Idums udgave – i modsætning til Crones – de små tegninger, som i originalhåndskriftet ledsager op- tegnelserne om de enkelte kirker.
2. Det faktum, at manuskriptet har befundet sig i Bispearkivet i Odense, giver Visitatsbogen et vist officielt præg, men »offentligheden« har næppe været tænkt at omfatte andre end efterfølgeren i bispeembedet.
3. Jakob Madsen synes dog at have søgt at gardere sig mod misbrug, for det tilfælde at Visitatsbogen skulle falde i forkerte hænder, idet de skarpest formulerede kommentarer er forfattet på latin.

4. Chr. Axel Jensen, (1921), s. 186. Samme (1935–36), s. 140.
5. Øllgaard, s. 305.
6. *Ibid.*, s. 306.
7. M. Mackeprang, s. 92.
8. Gamtoftes tavle, opstillet mellem 1589 og 1596, har også billeder, en Nadver-fremstilling flankeret af Moses og Kristus og med en Korsfæstelse i topfeltet, men maleriernes stil kunne tyde på, at de var en anelse yngre end rammen. Måske har den nu forsvundne tavle i V. Åby med Kristi lidelseshistorie også tilhørt denne gruppe. Vi kan dog ikke være sikre på, at tavlen her har været efterreformatorisk, idet man allerede i tiden lige inden Reformationen var begyndt at importere sådanne malede tavler, specielt fra Nederlandene.
Hvis det skulle have tjent noget formål at male nadverordene på Åstruptavlens yderside, må det være, fordi de i hvert fald på nogle tidspunkter har været set af menigheden nede i kirken. Det betyder, at man har fortsat den fra katolsk tid gængse praksis med at åbne og lukke tavlerne på forskellige tidspunkter af kirkeåret. Antydninger heraf ses også i Jakob Madsens bemærkninger om, at Fåborg-tavlen altid skulle stå åben.
9. Mackeprang, s. 89–91, s. 306; Chr. Axel Jensen (1921), s. 191–92; Hans Jørgen Frederiksen, s. 122. Viggo Thorlacius-Ussing (1922), s. 26.
10. Mackeprang afslører dog, at i hvert fald han også er opmærksom herpå, s. 91 og 92.
11. *Ibid.*, s. 145. For ord, der er gået ud af almindelig sprogbrug, er Otto Kalkars »Ordbog til det ældre danske Sprog (1300–1700)«, Bind 1–4, København 1881–1907, til uvurderlig hjælp og har da også været anvendt i denne undersøgelse. Værket angiver kendte synonymmer for gamle ord, men anvendeligheden er begrænset, når det gælder om at vurdere, hvorvidt adjektiverne refererer til udseende eller motiv.
12. Mackeprang, s. 91, og gentaget hos Hans Jørgen Frederiksen, s. 122.
13. Artikel »Treenigheden« i Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, Bind 18, 2. oplag, København 1982, sp. 579–80.
14. De to tavler, hvorom der kan råde usikkerhed, er tavlerne i Ø. Skerlinge og Hundstrup, hvis motiv i begge tilfælde beskrives som »Den gamle Gud«.
15. Der er derfor ingen grund til med Chr. Axel Jensen ((1921), s. 191–92) at undre sig over manglende kommentarer til Fåborg-tavlens Nåde-stilling. Mackeprang (s. 91) fremhæver tavlerne i Klinte og Revninge som dem, Jakob Madsen ikke bryder sig om og omtaler dem som værende af Nåde-stols-typen, hvilket vi som sagt ikke ved noget om.
16. Mackeprang, s. 91. Biskop i Bergen Jens Skielderup udgav i 1572: »En Christelig Vnderuisning aff den hellige Schrifft/ om huad en Christen skal holde/ om Affgudiske Billeder oc Stytter vdi Kirckerne«. Ragne Bugge (1975 b), s. 195–206.
17. Mackeprang, s. 91. Udtalelser på linje hermed findes hos Thorlacius-Ussing (1922), s. 26; Øllgaard, s. 306; Hans Jørgen Frederiksen, s. 122.
18. I Ore kirke oplyser Jakob Madsen, at der fandtes »En Skarns Taffle met Jomfru Marie selftridie«. Her er der dog snarere tale om en fremstilling af Anna Selvtredje.
19. Om opfattelsen af helgener i den evangelisk-lutherske kirke, se Artikel 21 i Confessio Augustana. Leif Grane, s. 179ff. Forbudet mod helgendyrkelse formuleret som forbud mod billeddyrkelse indgår i Kirkeordinansen af 1539. Danske Kirkelove, Bind 1, s. 80.
20. Mereth Lindgren (1984), s. 60–70.
21. Mackeprang, s. 89.
22. »Egregia geniculatio coram sue«, Crone, s. 92. Idum, s. 87.
23. Anthony Blunt, s. 103–36.
24. Erwin Panofsky, s. 200–27. Skrifter af Paulus Helie, Bind 2, s. 269ff.
25. Mackeprang, s. 90.
26. Mackeprang, s. 89. For ca. 10 år siden restaureredes altertavlen i Føns. Denne tavle har en fremstilling af Den hellige Slægt, der kan meget vel være det billede, Jakob Madsen beskriver. Fritz Thode, s. 89–104.

27. Mackeprang, s. 90.
28. Mackeprang, s. 90.
29. Louis Réau, Vol. II, s. 141.
30. V. Thorlacius-Ussing, (1969), s. 86.
31. Francis Beckett, Bind 2, s. 371. Tolkningen af »Kristus i vinpersen« er fremsat i forbindelse med en gennemgang af Kræmmerkapellet i Malmö, S. Petri.
32. Mereth Lindgren, (1976), s. 163–71.
33. Louis Réau, Vol. III:2, s. 614–15.
34. Ragne Bugge (1972 b), s. 202.
35. Øllgaard, s. 305–06; Frederiksen, s. 122; Mackeprang, s. 92. Olaf Olsen, s. 6.
36. Danske Kirkelove, Bind 1, s. 106–08, 110–13, 115–16. Se endvidere Martin Schwarz Lausten, s. 128–43.
37. Kancelliets Brevbøger 1584–1588, s. 897 (2. februar 1588).
38. Ang. den kirkelige administration, se bl.a. Bodil Scheller-Nielsen, s. 61–95.
39. Steinar Imsen, s. 111–12.
40. Danske Kirkelove, Bind 1, s. 250–51.
41. Hans, Frhr. von Campenhausen, s. 361–407. Niels Knud Andersen, s. 415–21. Ragne Bugge, (1975 a), s. 127–39.

Litteratur

- Den tredje fynske evangeliske Biskops, mester Jakob Madsens Visitatsbog. Efter originalen i Odense Bispearkiv, udgivet af A. Crone, Sognepræst til Herrested, Odense 1853
- Mester Jacob Madsens Visitatsbog. Udgivet af Historisk Samfund for Odense og Assens Amter, ved A. R. Idum, Hefte 1–4, Odense 1929–32
- Danske Kirkelove, Bind 1-3. Udg. af H. Fr. Rørdam, København 1883–89
- Kancelliets Brevbøger 1584–1588. Udg. af L. Laursen, København 1906
- Niels Knud Andersen, *Confessio Hafniensis*. Den Københavnske Bekendelse af 1530, København 1954
- Francis Beckett, *Danmarks Kunst*, Bind 1–2, København 1924–46
- Anthony Blunt, *Artistic Theory in Italy 1450–1600*, Oxford 1973
- Ragne Bugge, *Effigiem Christi, qui transis, semper honora. Verses condemning the cult of the sacred images in art and literature*. *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia*, Vol. VI. Institutum Romanum Norvegiae, Roma 1975 (a), s. 127–39
- Ragne Bugge, *Holdninger til bilder i kirkene i Norge i Reformasjonsårhundret*. Fra Sankt Olav til Martin Luther. Red. Martin Blindheim, Oslo 1975 (b) s. 195–206
- Hans, Frhr. von Campenhausen, *Die Bilderfrage der Reformation. Tradition und Leben*. *Kräfte der Kirchengeschichte*. Tübingen 1960, s. 361–407
- Hans Jørgen Frederiksen, *Reformationens betydning for den kirkelige kunst i Danmark*. *Reformationsperspektiver*. *Acta Jutlandica* LXII:3, Teologisk serie 14, Århus 1987, s. 100–26
- Leif Grane, *Confessio Augustana*. København (1959) 1981
- Poul Helgesen, *Nogle Christelige Suar till the Spørsmaal som Koning Göstaff til Sweriges Rijge lodt wdgaå till sith gantsche Klerkckerij . . .* København 1528. *Skrifter af Paulus Helie*, Bind 2. Udg. af Marius Kristensen, København 1932

- Steinar Imsen, Superintendenten, Oslo 1982
- Chr. Axel Jensen, Katolsk Kirkeinventars Skæbne efter Reformationen. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, III Række, Bind 11, København 1921, s. 167–204
- Chr. Axel Jensen, Lutherdom og kirkekunst. Fortid og Nutid, Bind IX, København 1935–36, s. 137–45
- Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, Bind 1–22, 2. oplag, København 1980–82
- Martin Schwarz Lausten, Reformationen i Danmark, København 1987
- Mereth Lindgren, Krämärkapelletts målare – en motreformationens förridare? Bild och Betydelse. Red. Louise Lillie & Mogens Thøgersen, Åbo 1976, s. 163–71
- Mereth Lindgren, De ståndaktiga helgonen. Om danska helgonbilder efter Reformationen. ICO – Iconographisk Post 1984/2, s. 60–70
- M. Mackeprang, Fyenske Landsbykirker omkring 1600. Smaaskrifter tilegnede Professor, Dr.phil. Aage Friis på Halvfjerdsdaarsdagen 16. August 1940, København 1940, s. 83–95
- Olaf Olsen, I Jacob Madsens fodspor. C. T. Engelstofts fynske kirkebeskrivelser. Odense 1970
- Erwin Panofsky, Erasmus and the Visual Arts. Journal of the Warburg & Courtauld Institute, Vol. 32, London 1969
- Louis Reau, Iconographie de l'art chrétien, Vol. I–III, Paris 1955–59
- Bodil Scheller-Nielsen, Fyns Stift 1588–1643. Kirkehistoriske Samlinger 1975, s. 61–95
- Fritz Thode, Relieffet fra Føns. Fyens Stiftsbog 1979, s. 89–104
- Viggo Thorlacius-Ussing, Billedskæreren Claus Berg. København 1922
- Viggo Thorlacius-Ussing, Claus Berg på Fyen. Fyens Stiftsbog 1969, s. 71–91
- H. Øllgaard, Biskop Jakob Madsen. Fynske Aarbøger, årgang 1945, s. 285–322